

ПРО ДАТУ СКЛЯНИХ ЖЕТОНІВ У ЧЕРНЯХІВСЬКОМУ АРЕАЛІ

Подано каталог знахідок скляних жетонів у ареалі культури Черняхів/Синтана де Муреш.

Ключові слова: Східна Європа, культура Черняхів/Синтана де Муреш, скляні жетони.

Могильник у Чернеліві-Руському посідає почесне місце серед численних черняхівських некрополів, по-перше, за числом поховань раннього етапу культури та за наявністю так зв. римських імпортів — одиничних і навіть унікальних у черняхівському ареалі. По-друге, завдяки «князівським» похованням, розміщеним на окремій ділянці, могильник надає можливості для вивчення соціального устрою чернелівської общини. По-третє, кладовище експлуатувалося безперервно аж до гунського часу і є прекрасним джерелом для вивчення поступової зміни матеріальної культури та поховальних традицій.

Але що найважливіше, саме за рахунок чернелівських матеріалів компенсується дефіцит даних щодо ранньочерняхівського етапу. Зокрема, могила 265 внесла суттєві корективи в уявлення щодо поховального обряду осіб вищого соціального рангу черняхівського суспільства ранньої пори. І хоча вона зазнала ритуальної руйнації, очевидно, що склад поховального інвентарю зберігся повністю. Він містив: ауреус Марції Отацілли Севери (244—249), перетворений на підвіску, фрагмент бронзової посудини з кільцем-ручкою, три срібні фібули, три бронзові пряжки, п'ять бронзових наконечників стріл, бронзову голку, надлану з обох кінців, три цілі відерцеподібні підвіски із залишками тканини та фрагменти ще однієї, 65 фрагментів керамічного посуду, фрагменти скляного келиха на кільцевому піддоні, чотиригранний цвях, три уламки темного скляного шлаку, кістки тварин (Герета 2004).

Скляний шлак виявлений на глибині 2,4—2,5 м від рівня сучасної поверхні. На глибині 1,4—1,6 м спостерігалися деревні вуглики. Інших слідів дії вогню, принаймні за наявними даними, в могилі не виявлено. Крім того, в заповненні могили, на різних глибинах, траплялися уламки скляної посудини, непошкоджені вогнем. Отже, темне скло перетворилося на шлак, найвірогідніше, за межами поховання. Про пер-

винний вигляд скляних виробів можна тільки здогадуватися, але важко уявити, що до могили вождя потрапили витягнені з поховального кострища деформовані скляні жетони. Це тим паче сумнівно ще й через те, що саме ця категорія речей — гральні дошки з жетонами-фішками — маркує черняхівські поховання «знаті» пізнішого часу (Bierbrauer 1989, S. 70—75).

Щоб з'ясувати час появи та розвиток цієї традиції в ареалі культури Черняхів/Синтана де Муреш, розглянемо датування закритих комплексів зі скляними жетонами-фішками. Вперше цю категорію черняхівських старожитностей вивчав спеціально Е.О. Симонович. Але вчений приділив більше уваги призначенню та походженню скляних фішок ніж їх датуванню. Вважається, що ці речі використовувалися для гри, рахування та голосування (Симонович 1964, с. 308—309). Повне зведення знахідок скляних жетонів станом на 1970 р. подав В.В. Кропоткін у праці, присвяченій римським імпортам у Східній Європі (Кропоткін 1970).

Наступний крок у вивченні скляних жетонів зробила фахівець-склознавець Ю.А. Ліхтер з метою визначення способу та місця виготовлення їх. Обстеживши 38 екз., дослідниця з'ясувала, що вони виготовлені в гутній техніці (Ліхтер 1988, с. 12), і принаймні деякі зразки — з темного непрозорого скла — зроблені в Єгипті (Ліхтер 2007, с. 436).

Окрім того, такі речі потрапили в поле зору археологів у зв'язку з вивченням соціальної «верхівки» східногерманських племен, оскільки входили до складу багатих чоловічих поховань — Рудка та Переяслав-Хмельницький (Bierbrauer 1989). На двох напрямках походження культури гри в черняхівських племен, а саме — провінційно-римському та варварському (германському) — наголошував свого часу Е.О. Симонович (Симонович 1964, с. 307, 309).

Нарешті, новітній нарис, присвячений цим предметам, міститься в публікації одного з поховань могильника Войтенки на Слобожанщині, який вивчає останнім часом Германо-

Слов'янська експедиція під керівництвом М.В. Любичева (Любичев 2009).

У зв'язку із зазначеною темою зупинимось детальніше на датуванні закритих комплексів. За наявними даними, скляні жетони входили до складу 26 черняхівських поховань (13 кремацій, 12 інгумацій з північною орієнтацією та одна із західною). Найраніші поховання зі скляними жетонами — Ханська-Лутерія 14 і Журавка Вільшанська 33. Розглянемо ці комплекси та умови знахідок у них скляних жетонів.

Поховання на могильнику Ханська-Лутерія лишається одним з найбільш складних і дискусійних комплексів. У фахівців є навіть сумніви щодо його належності до черняхівської культури. Особливість цього поховання полягає в тому, що в ньому виявлено навмисно пошкоджений бронзовий римський посуд (фрагменти вінець келиха та іншого посуду, фрагменти фігурних ручок, зрізаноконічної форми декоративні деталі, дужку з кінцями у вигляді стилізованих лебединих голівок), золоті прикраси, а також бронзовий пінцет і зброю. На жаль, публікація не повна — не всі знахідки детально описані та проілюстровані. Лише деякі з предметів можна визначити попередньо. Так, вінця бронзового келиха (Никулице, Рикман 1973, рис. 48, 7), ймовірно, належать до типу E 122, датованого ступенями А—В, за Х.Ю. Еггерсом. Інший фрагмент вінець бронзової посудини за декором може належати до типів E 17 або 91, а конічні декоративні деталі — до частин походних металевих меблів. Завдяки виданню «Корпусу римських імпортованих європейського Барбарікума» (CRFB) інформація про знахідки подібних предметів має стати вичерпною. Втім, уже зараз відомо, що на території Вільної Германії знахідки посуду типу E 122 траплялися на Фюні, Готланді, в Шлезвігу, Мекленбурзі, Помор'ї, Бранденбурзі та Нижній Саксонії (Eggers 1951, Taf. 3, 17; 9, 91; 11, 122; Karte 37; Laser, Voß 1994, S. 70, Taf. 1, 2; Voß 1998, S. 81, Taf. 7, 2; Erdrich 2002, S. 166, Taf. 44, 1; Erdrich, Carnap-Bornheim 2004, S. 45, Taf. 3). Але верхня межа цих знахідок — ранньоримський час. Серединою III ст. датується срібний походний складаний стіл, скріплений гвинтами з декоративними голівками-розетками (Becker et al. 2006, S. 40, Taf. 126). Таким чином, щоб остаточно розв'язати питання про дату поховання 14 могильника Ханська-Лутерія потрібне ретельне вивчення, визначення та републікація його матеріалів.

Неоднозначний висновок можна зробити щодо дати скляного жетона з Журавки Вільшанської. Річ у тім, що він знайдений у заповненні могили поховання 33, де інгумація з північною

орієнтацією була зруйнована, внаслідок чого *in situ* лишилися тільки кістки ніг і передпліччя. Кістки тулуба були складені купкою на місці голови та плечей покійного, череп знаходився біля правого передпліччя, а нижня щелепа — в купці кісток. На дні могили було чотири глиняні посудини та залізний ніж. Багато речей знайдено в її заповненні. Зокрема, на глибині 0,4 м від сучасної поверхні зафіксовано бронзову фібулу з високим приймачем, на глибині 0,4—0,8 м траплялися фрагменти оплавленої бронзи, на глибині 1,0 м був уламок ліпного горщика, а на глибині 1,05 м — уламок оплавленого скляного жетона (Сьмонович 1961, с. 8—9). Таким чином, виходячи з умов знахідки та стану самого предмета, скляний жетон походить зі зруйнованої кремації, рештки якої потрапили в заповнення могили 33. Переносити на нього дату фібули з високим приймачем буде, напевно, некоректно.

Поховання в Рудці — еталонне для періоду C2, за Х.Ю. Еггерсом (Eggers 1951, S. 71). У межах черняхівського ареалу йому синхронне пізньосарматське за обрядом та інвентарем поховання в Нових Санжарах, де були скляні жетони (Гороховский 1987). Вірогідно, до того само періоду примикає поховання в Романківцях, хронологія якого спирається на дату сердолікових намистин типу 2 та 3, за нашою класифікацією (Гопкало 2008, с. 75—76).

Решта датованих черняхівських поховань належать до пізнішого часу: Привільне 10 — за воїнською фібулою (Гороховский 1988а, с. 53—54) та поліхромною намистиною типу IX/8 з двокольоровим плоским декором у вигляді трьох поперечних хвилястих ліній (Гопкало 2008, с. 54); Компанійці 27 — за уламком тонкостінного келиха Ковалк¹; Косанів 1961-29 (20) — за прикрасою з мушлі *Cypraea panterina* (там само, с. 78, рис. 3, 4, група 4А б/№); Переяслав-Хмельницький 5 — за скляним келихом з багаторазовим увігнутим круглим декором (за визначенням Ю.А. Ліхтер), прогнutoю підв'язною фібулою варіанта Б3, за Є.Л. Гороховським (Гороховский 1988а, с. 50—51), гребенем класу III групи 5 підгрупи «а» варіанта В, за Р.Г. Шишкіним, з середньою голівкою, короткими плечиками та круглими вирізами на шийці (Шишкін 1999); Синтана де Муреш 36 — за пряжкою серії Г з язичком, що сягає середини рамки (Гороховский 1988а, с. 86—87) та великою залізною воїнською фібулою з трапезієподібною

¹ Є різні міркування щодо дати скляних келихів E 130 або Ковалк, за Г. Рау. Найаргументованишим, на мій погляд, є датування цих предметів часом не раніше другої третини IV ст. (див.: Гопкало 2008, табл. 3.1, рис. 3.4, група 4А).

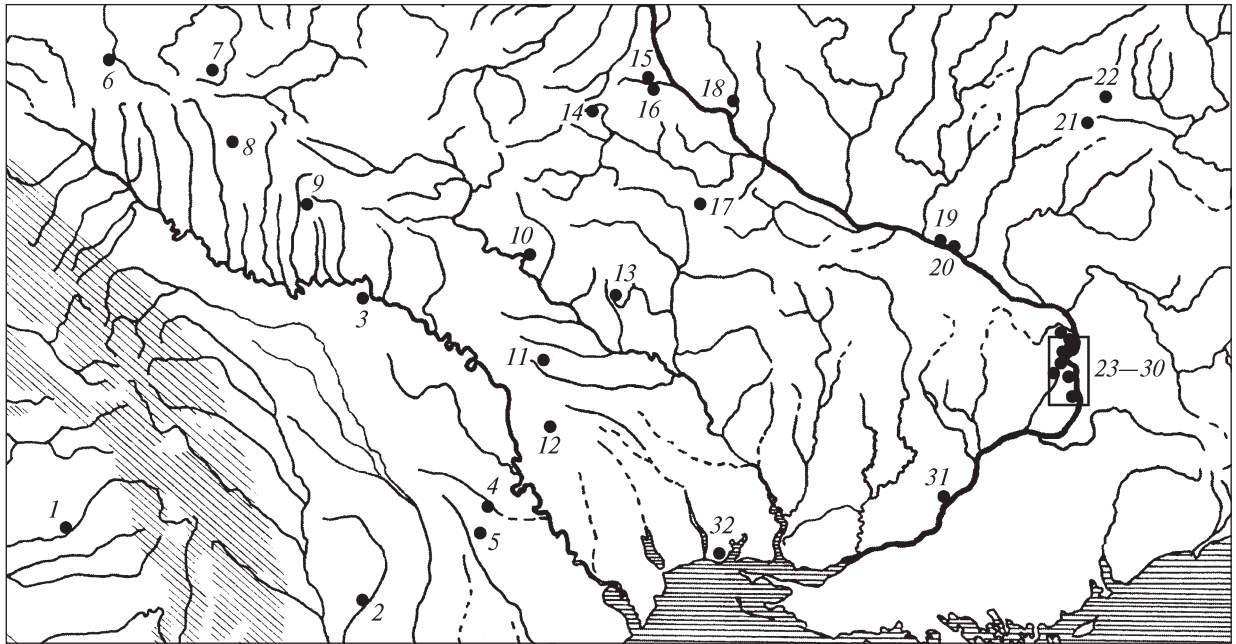

Рис. Картохема знахідок скляних жетонів у черняхівському ареалі: 1 — Синтана де Муреш, 2 — Бирлад-Валя Сяке, 3 — Романківці, 4 — Ханська-Лутерія, 5 — Денчень, 6 — Ріпнів, 7 — Рудка, 8 — Чернелів-Руський, 9 — Вербичка, 10 — Косанове, 11 — Кринички, 12 — Фрунзівка, 13 — Рижівка, 14 — Малополовешьке, 15 — Велика Бугаївка, 16 — Обухів 1, 1а, 17 — Журавка Вільшанська, 18 — Переяслав-Хмельницький, 19 — Барбара I, 20 — Компанійці, 21 — Кантемирівка, 22 — Войтенки, 23 — Балка Яцева, 24 — Ігрень-Підкова, 25 — Військове, 26 — Башмачка, 27 — Федорівка, 28 — Матлашево, 29 — Августинівка, 30 — Привільне, 31 — Гаврилівка, 32 — Тилігуло-Березанка

ніжкою. До поховань періоду С3/Д1 належить, за визначенням автора публікації, кремація у Войтенках (Любичев 2009, с. 76). Нарешті, комплекс гунського часу зі скляними жетонами — поховання у Кантемирівці, датуванню якого присвячена окрема праця (Гороховский 1988).

Не можна точно відтворити склад поховального інвентарю могильника у Військовому². За деякими речами, поданими в публікації, «одной маленького размера римского типа амфоры из светло-желтой глины, двух кружальных графинов с воронковидными узкими высокими горлышками (ойнохой? — О. Г.), стеклянного кубка, украшенного шлифованными овалами (Ковалк? — О. Г.), а также узкого, ромбовидной формы, наконечника стрелы» комплекс можна датувати часом не раніше другої третини IV ст.

Таким чином, скляні жетони в носіїв культури Черняхів/Синтана де Муреш побутували, безперечно, від останньої третини III ст. (Рудка) та до гунського часу (Кантемирівка). Найяскравішим є комплекс «фіналу пізньоримського часу» в Переяславі-Хмельницькому, що став еталоном поховань черняхівської «верхівки». Як показано в одній з новітніх робіт (Matschoss 2007), навряд

чи гральними дошками користувалися представники виключно одного соціального рангу.

Більшість скляних жетонів виявлені в східній частині ареалу культури Черняхів/Синтана де Муреш (рис.), що не можна пояснити тільки нерівномірністю археологічних досліджень, враховуючи нещодавні публікації двох великих некрополів у румунській Молдові (Міхелешень і Бирлад-Валя Сяке). Не виключено, що традиція азартних ігор набула значного поширення саме на землях гревтунгів.

Каталог знахідок скляних жетонів в ареалі культури Черняхів/Синтана де Муреш

1. **Августинівка**, Запорізька обл. і р-н. Селище (розвідки О.В. Бодяньського 1949 та 1953 рр.). Жетон сіро-блакитного кольору діаметром 2,2—2,4 см (Брайчевская 1960, с. 180).

2. **Балка Яцева**, Дніпропетровська обл. і р-н. Селище, культурний шар. Жетон (Бодянский 1960, с. 276, рис. 1, 11).

3, 4. **Барбара I**, Полтавська обл., Кременчуцький р-н. Селище. Два жетони (цілий і фрагмент) з білого непрозорого скла діаметром 1,9 см (Башкатов 2008, с. 17, рис. 8, 9, 10).

5, 6. **Башмачка**, Дніпропетровська обл., Солонянський р-н. Селище, культурний шар. По-

² В науковому архіві Інституту археології НАНУ відсутній звіт про ці розкопки О.В. Бодяньського.

ловина непрозорого темного жетона діаметром 1,65 см (Смиленко 1992, с. 80, рис. 17, 17). Могильник, на кострищі трупоспалення 1 південного могильника. Фрагмент (там само, с. 80).

7—15. **Бирлад-Валя Сяке**, Румунія, повіт Васлуй. Могильник, поховання 18, кремація. Два (або шість) жетонів синього кольору (Palade 2004, р. 88, fig. 72, 2—7)³. Поховання 294, інгумація з північною орієнтацією, ритуально зруйнована. Три жетони з чорного скла (Palade 2004, р. 125, fig. 205, 3).

16, 17. **Велика Бугаївка**, Київська обл., Васильківський р-н. Могильник, поховання 126, кремація. Два жетони з чорного та білого скла (Петраускас, Шишкін, Пастернак 2003, с. 222, рис. 2, 3, 4).

18—24. **Вербичка**, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н. Селище. Сім скляних жетонів (Piętka-Dąbrowska 1960, s. 225, tabl. LI, 20—26).

25—44. **Військове**, Дніпропетровська обл., Солонянський р-н. Курган 1, кремація. Жетони із непрозорого чорного та світло-зеленого (вірогідно, сіро-блакитного — *О. Г.*) скла (Бодянский 1968, с. 173).

45—75. **Войтенки 1**, Харківська обл., Валківський р-н. Селище, культурний шар ділянки В. Жетон (Любичев 2009, с. 75). Могильник, поховання 69, кремація. 30 жетонів (15 цілих і 15 фрагментованих або деформованих) з непрозорого скла чорного (9), білого (11) і рожево-коричневого (10) кольору (там само, с. 75, табл. 1; рис. 6, 7, 10; табл. V).

76. **Гаврилівка 8**, Херсонська обл., Ново-Воронцовський р-н. Могильник, поховання 8, кремація. Деформований жетон (Сымонович 1955, с. 294, рис. 13а, 11).

77—79. **Денчень**, Республіка Молдова, р-н Яловень, комуна Денчень. Могильник, поховання 62, інгумація з північною орієнтацією. Фрагмент жетона із темного скла (Рафалович 1986, с. 38—39, табл. XX, 7)⁴. Поховання 229, кремація. Жетони з темного непрозорого скла — цілий і деформований фрагмент (там само, с. 78).

80—86. **Журавка Вільшанська**, Черкаська обл., Корсунь-Шевченківський р-н. Могильник. За даними Е.О. Симоновича, 7 екз. (Сымонович 1964, рис. 1, 24—27, 30, 31). Діаметр одного 2,4 см

³ В описі поховання згадується про знахідку двох скляних жетонів синього кольору, але на відповідному рисунку зображено шість: п'ять світлих і чорний.

⁴ На с. 38 вказано, що жетон виготовлений зі скла темно-зеленого кольору, на с. 39 — із чорного непрозорого та вказано діаметр 5,0 см, хоча на відповідному малюнку зображена намистина.

(там само, рис. 1, 26). Поховання 33, інгумація з північною орієнтацією, чоловік похилого віку, жетон (Сымонович 1961, с. 8—9). Поховання 72, інгумація з західною орієнтацією, немовля, жетон із чорного непрозорого скла діаметром 1,6 см (Сымонович 1963, с. 22).

87—95. **Кантемирівка**, Полтавська обл., Чутівський р-н. Могильник, курган 1, інгумація в ямі з підбоям і північною орієнтацією, ритуально зруйнована. Чоловік віку *maturus*. Дев'ять жетонів: сім — з темного, два — зі світлого скла (Рудинський 1930, с. 135—139, табл. I, II; рис. 4—9).

96. **Компанійці**, Полтавська обл., Кобеляцький р-н. Могильник, поховання 27, кремація. Жетон (Некрасова 2006, с. 107, рис. 61, 23).

97, 98. **Косанове**, Вінницька обл., Гайсинський р-н. Могильник, поховання 1961—29 (20), інгумація з північною орієнтацією, ритуально зруйнована. Два жетони з темного непрозорого скла (Petrauskas 2003, S. 320—321, Abb. 50, 6, 7).

99. **Кринички**, Одеська обл., Балтський р-н. Селище (розкопки Е.О. Симоновича 1957 р.), культурний шар. Жетон (Сымонович 1960, с. 249, рис. 7, 1).

100. **Малополовецьке 2**, Київська обл., Фастівський р-н. Селище, культурний шар. Жетон діаметром 1,7 см (Кравченко и др. 2007, с. 134, рис. 10, 3).

101. **Матлашево (Маклашево)**, Дніпропетровська обл., Синельниківський р-н. За даними Е.О. Симоновича, в черняхівському похованні, жетон (Сымонович 1964, с. 312). У пізній літературі інформація про це поховання відсутня. Так само немає даних щодо черняхівського могильника в цій місцевості в Списку археологічних пам'яток (Список... 1990).

102. **Обухів 1**, Київська обл. Селище, об'єкт 17. Жетон із темно-жовтого скла діаметром 1,5 см (Кравченко и др. 2007, с. 190, рис. 40, 3, 4).

103. **Обухів 1а**. Могильник, культурний шар (розкоп Б-1981, кв. Б/4, глибина 0,42 м). Жетон із темного непрозорого скла. Техніка виготовлення — лиття на площину. Місце виготовлення — Єгипет (Лихтер 2007, с. 436).

104—125. **Переяслав-Хмельницький**, Київська обл. Могильник, поховання 5, інгумація з північною орієнтацією. 22 жетони: по 11 з чорного та білого непрозорого скла (Гончаров 1952; Гончаров, Махно 1957).

126, 127. **Підкова (Ігрень-Підкова)**, Дніпропетровська обл. і р-н. Два жетони з білого скла (Сымонович 1964, с. 312; згадка про пам'ятку: Список... 1990, с. 16, № 14, 15).

128—131. **Привільне**, Запорізька обл. і р-н. Могильник, поховання 10, інгумація з північ-

ною орієнтацією. Чотири жетони зеленого кольору (Кухаренко 1955, с. 136).

132. **Ріпнів**, Львівська обл., Кам'янсько-Бузький р-н. Селище, жетон (Баран 1964, с. 234—244).

133, 134. **Романківці**, Чернівецька обл., Сокирянський р-н. Могильник. Поховання 51, кремація. Деформований жетон (Никитина 1996, с. 86, табл. 25; 51, 1). Поховання 92, інгумація в ямі з заплічками з північною орієнтацією. Жетон із сіро-блакитного прозорого скла (там само, с. 86, табл. 39, 2).

135, 136. **Рудка**, Тернопільська обл., Кременецький р-н. Поховання, інгумація з північною орієнтацією. Два жетони (Кухаренко 1980, с. 84, табл. XXXI, 2, 3).

137—144. **Рижівка**, Черкаська обл., Уманський р-н. Могильник, 1962 р., культурний шар, фрагмент жетона (Кропоткин 1962, с. 2); 1967 р., культурний шар, ошлакований жетон з білого непрозорого скла діаметром 1,5 см (Кропоткин 1967, с. 6, рис. 26, 5). Поховання 5, кремація. П'ять жетонів діаметром 2,18—2,30 см, один з темного непрозорого скла, інші — зі світлого (два цілі, три фрагментовані) (Кропоткин 1962, с. 4, рис. 24). Поховання 8, кремація. Деформований жетон (там само, с. 5).

145. **Синтана де Муреш**, Румунія, повіт Муреш. Могильник, поховання 36, інгумація з північною орієнтацією. Жетон з чорного непрозорого скла діаметром 1,0 см (Kovács 1912, p. 352, fig. 45, 1).

146. **Тілігуло-Березанка**, Миколаївська обл., Березанський р-н. Селище, культурний шар. Жетон (Сымонович 1967, с. 231, рис. 17, 6).

147. **Федорівка**, Запорізька обл., Верхньохортицький р-н. Поселення та могильник, культурний шар. Жетон діаметром 2,0 см (Брайчевская 1960, с. 179).

148—153. **Фрунзівка**, Одеська обл. Могильник, поховання 2, кремація. Шість скляних жетонів — чотири цілих і фрагмент з чорного непрозорого скла та половина жетона з білого скла (Кравченко 1967, с. 164, рис. 2, 7—11).

154. **Ханська-Лутерія**, Республіка Молдова, р-н Яловень, комуна Ханська. Могильник, поховання 14, кремація. Жетон із фіолетового скла (Никулице, Рикман 1973, с. 118, рис. 49, 3).

155, 156. **Чернелів-Руський**⁵, Тернопільська обл. і р-н. Могильник. Жетони виявлені у двох похованнях.

⁵ Матеріали могильника готує до публікації В.С. Тилищак.

Баран В.Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА. — 1964. — **116**. — С. 213—252.

Башкатов Ю.Ю. Поселение позднеимского времени Барбара I на юге Среднего Поднепровья // The turbulent epoch. New materials from the Late Roman period and Migration period. II. — Lublin, 2008. — P. 7—20 (Monumenta Studia Gothica. — V).

Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.

Бодянский А.В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье // АИУ 1967. — 1968. — II. — С. 172—176.

Брайчевская А.Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И.М. Фещенко, А.В. Бодянского и автора) // МИА. — 1960. — **82**. — С. 148—191.

Герета І. Нові відкриття у Чернеліві-Руському (до питання про так звані князівські поховання) // Monumenta Studia Gothica. — 2004. — IV. — S. 117—127.

Гончаров В.К. Отчет о раскопках Переяслав-Хмельницкого могильника культуры полей погребений в 1952 году // НА ІА НАНУ. — 1952/13.

Гончаров В.К., Махно Є.В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія. — 1957. — **11**. — С. 124—144.

Гонкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.

Гороховский Е.Л. Сарматское погребение в Новых Санжарах на Полтавщине // Тез. докл. конф., посв. 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского. — Полтава, 1987. — С. 56—59.

Гороховский Е.Л. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы // Тез. докл. Полтавской областной научно-практ. конф. — Полтава, 1988. — С. 18—19.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Рукопись дисс. ... канд. истор. наук // НА ІА НАНУ. — 1988а. — Ф. 12.

Кравченко А.А. Могильник черняховской культуры в селе Фрунзовка // МИА. — 1967. — **139**. — С. 160—164.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеимского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.

- Кропоткин В.В.* Отчет об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции в 1962 г. // НА ІА НАНУ. — 1962/62.
- Кропоткин В.В.* Отчет об археологических раскопках Кременчугского отряда Приднепровской экспедиции в 1967 г. // НА ІА НАНУ. — 1967/54.
- Кропоткин В.В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе. — М., 1970 (САИ. — Вып. Д1—27).
- Кухаренко Ю.В.* Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное // СА. — 1955. — **XXII**. — С. 125—152.
- Кухаренко Ю.В.* Могильник Брест-Тришин. — М., 1980.
- Лихтер Ю.А.* Стекло черняховской культуры. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1988.
- Лихтер Ю.А.* Анализ изделий из стекла с поселений и могильников черняховской культуры Постугняня // Кравченко и др. 2007. — С. 435—437.
- Любичев М.В.* Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина) // *Ostgothica*. — Харьков, 2009. — С. 72—90.
- Некрасова А.Н.* Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
- Никитина Г.Ф.* Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.
- Никулице И.Т., Рикман Э.А.* Могильник Ханска-Лутэрия первых столетий нашей эры // КСИА. — 1973. — **133**. — С. 116—123.
- Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Пастернак В.В.* Археологічні дослідження могильника та поселення черняхівської культури біля с. Велика Бугайка на Київщині у 2002 р. // АБУ 2001—2002. — К., 2003. — С. 221—223.
- Рафалович И.А.* Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.
- Рудинський М.* Кантемирівські кургани римської доби // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. 1—2. — С. 127—152.
- Сымонович Э.А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // СА. — 1955. — **XXIV**. — С. 282—316.
- Сымонович Э.А.* Памятники черняховской культуры в с. Кринички (по материалам С.С. Гамченко и раскопкам 1957—1958 гг.) // МИА. — 1960. — **82**. — С. 239—252.
- Сымонович Э.А.* Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1961 г. // НА ІА НАНУ. — 1961/20.
- Сымонович Э.А.* Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции ІА АН СССР 1963 г. // НА ІА НАНУ. — 1963/31а.
- Сымонович Э.А.* Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры // СА. — 1964. — № 3. — С. 307—312.
- Сымонович Э.А.* Итоги исследований черняховских памятников Северного Причерноморья // МИА. — 1967. — **139**. — С. 205—237.
- Сымонович Э.А., Кравченко Н.М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры. — М., 1983 (САИ. — Вып. Д1—22).
- Смиленко А.Т.* Городище Башмачка III—IV в. н. э. — К., 1992.
- Список археологічних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області).* — К., 1990.
- Шишкін Р.Г.* Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доп. — К., 1999. — С. 43—47.
- Becker M., Bemann J., Laser R., Leineweber R., Schmidt B., Schmidt-Thielbeer E., Wetzel I.* Land Sachsen-Anhalt. — Bonn, 2006 (CRFB Deutschland. — **6**).
- Bierbrauer V.* Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters // *Archeologia Baltica*. — 1989. — Т. VIII (Peregrinatio Gothica. II) — S. 38—106.
- Eggers H.J.* Der römische Import im freien Germanien. — Hamburg, 1951.
- Erdrich M.* Hansestadt Bremen und Bundesland Niedersachsen. — Bonn, 2002 (CRFB Deutschland. — **4**).
- Erdrich M., von Carnap-Bornheim C.* Freie und Hansestadt Hamburg und Land Schleswig-Holstein. — Bonn, 2004 (CRFB Deutschland. — **5**).
- Kovács I.A.* Maroszentannai napvándorlaskori temető // *Dolgozatok*. — 1912. — III/2. — P. 250—367.
- Laser R., Voß H.-U.* Bundesländer Brandenburg und Berlin. — Bonn, 1994 (CRFB Deutschland. — **1**).
- Laser R., Schultze E.* Freistaat Sachsen. — Bonn, 1995 (CRFB Deutschland. — **2**).
- Matschoss A.* Kaiserzeitliche Beigaben von Brettspielobjekten im Barbaricum // *EAZ*. — 2007. — **48**. — S. 465—498.
- Palade V.* Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă secolele III—V. — București, 2004.
- Petrauskas O.V.* Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. — Frankfurt, 2003 (BRGK. — **84**).
- Pięta-Dąbrowska T.* Przyczyunki do znajomości okresu od I do VI w. n. e. z międzyrzeczca Dniepru i Bugu // *WA*. — 1960. — XXVII/1. — Z. 2. — S. 217—239.
- Voß H.-U.* Bundesland Mecklenburg-Vorpommern. — Bonn, 1998 (CRFB Deutschland. — **3**).

Надійшла 27.09.2011

О ДАТЕ СТЕКЛЯННЫХ ЖЕТОНОВ В ЧЕРНЯХОВСКОМ АРЕАЛЕ

В инвентаре одного из «княжеских» погребений могильника Чернелив-Русский найдены фрагменты стеклянного шлака, а в заполнении могильной ямы — угольки; других следов действия огня в могиле не обнаружено. Какой первоначальный вид имели стеклянные изделия — можно только догадываться, но трудно представить, что в могилу вождя попали извлеченные из погребального костра деформированные стеклянные жетоны. Хотя именно эта категория находок — игральные доски с жетонами-фишками — маркирует черняховские погребения «знати».

Впервые эту категорию черняховских древностей специально изучал Э.А. Сымонович, который уделил больше внимания назначению и происхождению этих вещей, чем их датировке. Он указывал на два источника происхождения игры у черняховцев, а именно — провинциально-римский и варварский (германский). Полная сводка находок стеклянных жетонов по состоянию на 1970 г. содержится в работе В.В. Кропоткина. Следующий шаг в их изучении с целью выявления техники и места производства сделан специалистом-стекловедом Ю.А. Лихтер. Кроме того, они попадали в поле зрения археологов в связи с изучением социальной «верхушки» как один из показателей богатых мужских погребений. Наконец, новейший очерк, посвященный этим предметам, принадлежит М.В. Любичеву.

Стеклянные жетоны входили в состав инвентаря 26 черняховских погребений: 13 кремаций, 12 игумаций, ориентированных на север, и одной — на запад. Предполагается, что самые ранние погребения со стеклянными жетонами — Ханска-Лутэрия 14 и Журавка Ольшанская 33. Однако, первое требует тщательного изучения и републикации, датировка второго неоднозначна. Поэтому, безусловно, наиболее ранним погребением со стеклянными жетонами можно считать погребение в Рудке — эталонное для периода C2, по Х.Ю. Эггерсу. Вероятно, к этому же периоду относится погребение 51 в Романковцах, дата которого основывается на дате сердоликовых бус 2 и 3 типов. Остальные из датированных черняховских погребений — более поздние, в том числе гуннского времени.

Стеклянные жетоны сопровождают мужские погребения высокого социального ранга, а также и рядовые могилы.

подавляющее большинство находок сделаны в восточной части ареала культуры Черняхов/Сынтана де Муреш, что нельзя объяснить неравномерностью археологических исследований. Не исключено, что традиция азартных игр наибольшее распространение получила именно на землях гревтунгов.

ABOUT THE DATE OF GLASS TOKENS IN CHERNIAKHIVSKA CULTURE AREA

Fragments of glass scoria were found in the inventory of one of the «princes'» burials at Cherneliv-Ruskyi burial ground, and in its pit filling coals were found; other traces of fire were not found in the grave. It can only be guessed what was the primary appearance of the glassware, but it is difficult to conceive that warped glass tokens taken from the pile could have been put into the chief's grave. However, it is this category of finds, play board with tokens-counters, which marks the «nobility's» burials of Cherniakhivska culture.

E.A. Symonovych was the first who specially studied this category of Cherniakhivska culture antiquities, and he paid more attention to their purpose and origin than to their dating. He indicated two derivations of the game for Cherniakhivska culture population, namely, the Roman provincial and the barbarian (German) origins. A full summary of finds of glass tokens actual for 1970 can be found in V.V. Kropotkin's work. The next step in their study aiming to discover the technique and the place of their production was made by Yu.A. Likhter, a specialist in glassware study. Besides, glass tokens came into the view of archaeologists in connection to the study of social «nobility» as one of the marks of wealthy men's burials. Finally, the newest studies devoted to these items belongs to M.V. Liubychev.

Inventory of 26 burials of Cherniakhivska culture included glass tokens: 13 cremations, 12 inhumations, oriented to the north and one grave — to the west. It is assumed, that the earliest graves with glass tokens are Chanska-Luteria 14 and Zhuravka of Vilshana 33. However, the former requires thorough studying and republishing, while the dating of the latter is ambiguous. Consequently, the burial in Rudka, a sample one for the period C2 by H.J. Eggers, can be considered as the undoubtedly the earliest burial with the glass tokens. Probably the burial 51 in Romankivtsi belongs to the same period, the date of which is based on the date of cornelian beads of types 2 and 3. The rest of dated Cherniakhivska culture graves are of a later period, including those of the Huns period.

Glass tokens accompany men's graves of high social rank, and also common burials.

Overwhelming majority of finds derive from the eastern part of Cherniakhivska/ Sântana de Mureş culture area, which can not be explained by irregularity of archaeological research. Perhaps the games of chance tradition was the most popular on the very lands of the Greuthungi.